

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים ושישה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"ו / 2025

כרך זה יוצא לאור בסיוע

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

קרן הכט

המכון לארכאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה

מכון מגל"ים, עיר דוד

משפחת רייך

ארץ-ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה הוא כתב עת שפיט של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה היוצא לאור מאז שנת 1951, בו מפורסמים מאמרים בעברית, באנגלית ובשפות נוספות. כרכי ארץ-ישראל מוקדשים לכבודם או לזכרם של חוקרות וחוקרים מרכזיים במחקר הארץ. בכל כרך המאמרים עוסקים בתחומי העניין המרכזיים של מושא הכרך.

המערכת עשתה כמיטב יכולתה לאתר את בעלי הזכויות של כל האיורים שנלקחו ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, שאם תובא לידיעתנו, נפעל לתקנה.

ISSN 0071-108X

© 2025

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

ביצוע גרפי: אירית נחום, ירושלים

הדפסה: פרינטיב, ירושלים

ספר רוני רייך

עורכים

יובל ברוך, ג'ו עוזיאל, עדי ארליך, אלן פריס ורונה ש' אבישר לואיס

עורכת העברית

דנה רייך

עורך האנגלית

אלן פריס

תוכן העניינים

מדור עברית

יא	העורכים	פתח דבר
יג	יובל ברוך	פרופסור רוני רייך
יז		פרסומי רוני רייך
מא		רשימת המחברים
מה		רשימת קיצורים של שמות המקורות
		גדעון אבני
1		כיבוש וחורבן או המשכיות? מבט מתודולוגי על תהליכי שינוי עירוני בירושלים באלף הראשון לספירה
11		יונתן אדלר על המונח "מקוה"
18		דוד אוסישקין האם נבנה בשכם מקדש בתקופת הברזל II?
27		מיכאל איזנברג מעגני סוסיתא לחוף הכנרת
39		רם בוכניק השתקפותה של עיר המקדש, ירושלים של שלהי ימי הבית השני מבעד לתלי האשפה שבנחל הקדרון
49		אפרת בוצר ההתיישבות בגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים בתקופה הרומית הקדומה – שחזור בעקבות ממצא המקוואות בחניון גבעתי
57		דורון בן-עמי ויאנה צ'חנובץ "וְהַבּוֹר רָק, אֵין בוֹ מַיִם" – סיפורו של בור מים חצוב בירושלים מימי המרד הגדול
68		גיא בר-עוז ביו־ארכאולוגיה של אשפות עתיקות: ניהול פסולת ותלי אשפה עירוניים כמדדים לדעיכה של החברה הביזנטית בנגב

- 82 גבריאל ברקאי
גר, יתום ואלמנה
- הלל גבע
- 86 מרכזה של ירושלים בסוף ימי הבית הראשון בין הגבעה המזרחית לגבעה
הדרום-מערבית – תוכנה ארכאולוגית
- 101 יובל גדות ויפתח שלו
תולדות המדרון המערבי של השלוחה הדרום-מזרחית בעיר דוד
דוד גורביץ'
- 120 "לרחוץ כמו רומאי": אימוץ תרבות הרחצה הרומית בחדרים חמים (*caldaria*)
על ידי האליטה היהודית בירושלים בשלהי ימי הבית השני
פטר גנדלמן ורבקה גרשט
- 133 בית כנסת באמפיתיאטרון: תגלית חדשה ועדויות נלוות לנוכחות יהודים
ושומרונים בקיסריה בשלהי העת העתיקה
אשר גרוסברג
- 148 סירי בישול שנוקבו, ננטשו או שוברו בירושלים בשלהי ימי בית שני
זאב וייס
- 163 בריכות מדורגות מהתקופה הרומית והביזנטית באינסולה שמצפון לפורום
בעיר התחתית בציפורי
- 176 שלומית וקסלר-בדולח, סילביה רוזנברג ויותם אשר
בית הכנסת מימי בית שני בחורבת אום אל-עומדאן ועיטורו
לילי זינגר-אביץ
- 190 ממצא כלי חרס מיהודה, מאדום ומאשור בחצי האי ערב כעדות לסחר הערבי
במאות ח'-ז' לפנה"ס
- 204 יוחנן (ג'ון) זליגמן
בית המרחץ והמקווה של בית הכנסת הגדול של וילנה, ליטא
- 218 נחשון זנטון ודן בהט
בריכת קשתות ותעלות מימי הבית השני בצפון מנהרת הכותל המערבי בירושלים
יותם טפר
- 231 מקוואות כפר עותנאי – לסוגיית מתקני הטהרה ותפרוסתם ביישוב יהודי-שומרונים
מעורב בגבול הגליל והשומרון בתקופה הרומית
- 245 שולמית טרם, יונתן אדלר ורחל בר-נתן
עדויות לתעשיית כלי אבן-קרטון בבית המלאכה בחיזמא אחרי שנת 70 לספירה

	רפאל י' לוואיס
262	מערת הלוחם ומנורתו: משמעותם ההיסטורית והסימבולית של התיאורים במערכת קבורה 3 בבית שערים
274	תהילה ליברמן ואבנר אקר שפה ומגדר בגלוסקמאות גברים ונשים בירושלים בתקופת בית שני
283	עודד ליפשיץ תולדותיו של האזור שבין רמת רחל לירושלים במהלך מאה שנות השלטון האשורי ביהודה
293	עמיחי מזר עם נספח מאת ערן אריה תל קסילה בתקופה הפרסית
311	נדב נאמן ממלכת ירושלים במאה הי"ד לפנה"ס לאור תעודות עמארנה
326	רווית ננר-סוריאנו ערכת כלי רפואה בנווה המדבר בעין גדי מימי הבית השני
332	זאב ספראי למה שימשו בתי הכנסת הקדומים?
351	רועי פורת, יעקב קלמן, רחל צ'אצ'י, שולמית טרם, רם בוכניק, ציונה בן-גדליה, דפנה לנגוט, יואל מלמד, אהוד וויס וסימביקה פרומין הרודיון וסביבתה במרד הגדול, לאור מכלול שרידים ייחודי שהתגלה בצפון מבצר ההר
368	אלנה קוגן זהבי נוכחות האימפריה הנאו-אשורית בממלכת אשדוד על פי האדריכלות והמקורות ההיסטוריים במאות ח'-ז' לפנה"ס
384	איתן קליין ובוועז זיסו המעבר ההדרגתי בין התקופה הרומית המאוחרת לתקופה הביזנטית בארץ-יהודה
395	דביר רביב ובוועז זיסו עדכון תפוצת מטבעות בר-כוכבא ביהודה
409	עמית שדמן ואברהם ש' טנדלר חדרי רחצה בבתי אחוזה מהתקופה הפרסית וההלניסטית בארץ-ישראל לאור חפירות ראש העין
422	יהושע שוורץ מיפוי תרבות חומרית של יהודים ונוצרים בארץ-ישראל בתקופה הרומית: כלי בית, טומאה וטהרה

מדור לועזית

Preface	The Editors	ix
Professor Ronny Reich	Yuval Baruch	xi
List of Contributors		xvi
Donald T. Ariel		
Using Provenienced Coins to Better Understand Alexander Jannaeus' Reign		1*
Steven Fine		
The Jewish Tombstones of Zoar and the History of Judaism in Late Antiquity		17*
Shimon Gibson		
What Was the Purpose of the Copper Scroll Found in Cave 3Q at Qumran?		32*
David M. Jacobson		
The Pomegranate Motif on Silver Coins of the First Jewish Revolt		49*
Max Küchler		
Athanasius Kircher (1602–1680) und die Hebräisch Beschrifteten Münzen als »Ehrwürdige Dokumente« des Verlorenen Ur-Alphabets der Menschheit		59*
André Lemaire		
The Ophel Pithos Inscription: A Fragmentary West Semitic Writing Exercise		82*
Jodi Magness		
The Date of Macalister and Duncan's "Jebusite Wall" and Towers		92*
Eric M. Meyers		
Hellenization and Ritual Baths: A New Look		101*
Dieter Vieweger, Katja Soennecken, Jennifer Zimni-Gitler, Friederike Schöpf and Michael Chernin		
Purity on Mount Zion—Ritual Stepped Pools on the Southwestern Hill of Jerusalem		110*
Wolfgang Zwickel		
The Assyrian Communication System in the Northern Jordan Valley		125*
English Abstracts		134*

סירי בישול שנוקבו, ננטשו או שוכרו בירושלים בשלהי ימי בית שני

אשר גרוסברג

א. הממצא

סירי בישול תמימים, מנוקבים ושבורים שנמצאו בתוך העיר

בחפירות אביגד ברובע היהודי נמצאו בכור מים בשטח P-2 שבמזרח בית המידות (איור 1, מס' 1), שהיה מלא עפר ושברי כלי חרס, שברים של כ-750 סירי בישול ומספר ניכר של סירים שלמים שחלקם מנוקבים (איור 2). בכור מים בחצר המרכזית של בית המידות, שנשאר בשימוש, נמצאו על קרקעיתו 35 סירי בישול תמימים ורבים מהם היו מנוקבים בנקב זעיר בדופןם. ממצא דומה נמצא בכורות מים נוספים בבית המידות ובשטח M הסמוך לו. גודל הנקבים אינו אחיד, ולרוב הוא פחות מס"מ, וכן צורתם ומקומם אינם קבועים. בכמה סירים יש יותר מנקב אחד ונמצאו גם סירים עם שני נקבים סמוכים זה לזה (איור 3, 4) (אביגד תש"מ: 119 ואיור 111; בן-דב תשמ"ב: 157-156; Reich; Geva 2021: 71, 160-163; Rosenthal-Heginbottom and Shukron 2021: 680; (2023: 63, pl. 7.16:9; 7.22:5; color pls. I:2, II:1). בשונה מסירי בישול שלהם סימני פיה רבים (איור 5), סימני פיה כמעט לא ניכרו בתחתית הסירים המנוקבים, והדבר מעיד שהיו בשימוש מועט (בן-דב תשמ"ב: 156). שברים של סירי בישול וסירים תמימים נמצאו גם במקווה טהרה בשטח J שברובע היהודי (Geva 2014: 52).

בחפירות בשטח "מעלית הכותל", במצוק המזרחי של הרובע היהודי (איור 1, מס' 2), נמצאו בכור מים שברים של כ-35 סירי בישול וכן שלושה סירים שלמים, מהם שניים מנוקבים (מידע בעל פה מאורן גוטפלד). בעיר דוד, ליד הכניסה לחפירות חניון גבעתי (איור 1, מס' 3), נמצאו בקרקעית מאגר מים בעומק 6 מ' שברים של כלי חרס רבים. כ-50% מהם היו של סירי בישול ובהם 55 כלים תמימים מהמאה הא' לפנה"ס ומהמאה הא' לספירה, שחלקם מנוקבים בנקבים קטנים

בכורות מים משלהי ימי הבית השני בעיר העליונה של ירושלים, בעיר דוד ובמקומות נוספים נמצאו שברים של סירי בישול רבים וגם סירי בישול תמימים ובהם סירים שבדופןם נקב זעיר. במזרח עיר דוד נמצאו סירי בישול תמימים שננטשו ליד החומה מימי הבית הראשון. בשפכי האשפה של העיר במזרח עיר דוד וממזרח להר הבית נמצאו שברים של סירי בישול רבים כשיעור גבוה במיוחד.

לממצא סירי הבישול המנוקבים הוצע הסבר שקשור להלכות טומאה וטהרה. אולם, ממצא הנקבים בסירים, מקומם וגודלם, אינו תואם את הנדרש כדי לטהר כלי חרס. ההסבר שניתן במאמר קושר את ממצא סירי הבישול לשימוש בהם לבישול בשר קורבנות. הכמות הגדולה של שברי סירי בישול שנמצאה באשפת העיר מוסברת במספר הגדול של עולי רגל שהגיעו לירושלים ואכלו את בשר הקורבנות. ניקוב הסירים, זריקתם וגם נטשתם קשורים להלכות חז"ל המתייחסות לסירים אלה.

ההלכה אסרה את הבישול החוזר בסירי חרס שבישלו בהם קורבנות ודרשה את שבירתם. סירים שהכהנים בישלו בהם בשר קורבנות בחצר המקדש היו צריכים להישבר שם, אך אם סירים אלה הוצאו לעיר ונוקבו שם הם נחשבו שבורים. היו סירים שנזרקו לאשפה הביתית והיו סירים שנזרקו למקוואות ולכורות מים, שחלקם היו פעילים, אולי בגלל היחס המיוחד לסירים אלה, הודות לשימושם הקודם. אף שהושלכו חלק מהם נותר שלם בגלל המים והטיץ שהיו בכורות. סירים שבישלו בהם בשר קורבנות בירושלים היו צריכים להישבר בתוך העיר. חלקם שובר ונזרק לאשפה. היו גם סירים תמימים שהושלכו לכורות המים, אולי בגלל היחס המיוחד אליהם, וחלקם לא נשבר. היו סירים שנוקבו במקום לשוברם והם נשמרו לשימושים שאינם בישול. היו עולי רגל שננטשו סירים תמימים ליד החומה מימי הבית הראשון והיו עולי רגל שלקחו את הסירים המנוקבים בחזרתם לביתם.

איור 2. סירי בישול שנמצאו בבור מים מס' 2 בשטח P2 בבית המידות שברובע היהודי (באדיבות משלחת החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי (צילום: טל רוגובסקי, Rosenthal-Heginbottom 2023: color pl. II:1)

גם דן-גור וצ'חנובץ (2020) כתבו שהסירים בעיר דוד נוקבו במכוון. לעומת זאת, לדעת גבע (Geva 2021: 71), הנקבים יכולים להיות תוצאה של אבני גיר קטנות

לא סדירים, אך אף לא אחד מכלי החרס האחרים נוקב (דן-גור וצ'חנובץ 2020; Lieberman, Monnickendam-; 2020 Givon and Dan-Goor).

ממזרח לשער הורדוס (שער הפרחים) (איור 1, מס' 4), ליד קיר בניין, נמצאו שברים של כ-150 סירי בישול, ובמספר שברים נמצאו חורים קטנים שנוקבו בדופן הכלי, וכן שני סירי בישול תמימים שנוקבו בדופןם (ברוך ואבני תשס"א: 59-60; תשס"ב: 97). סיר בישול מנוקב נמצא גם בקבר בכתף הינום (Tal and Taxel 2008: 38; fig 3.5 [2]).

איור 3: סיר בישול מנוקב משטח M ברובע היהודי מסוף המאה הא' לפנה"ס (באדיבות משלחת החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי, צילום: אשר גרוסברג)

בדיקה של כמה סירי בישול מנוקבים שנמצאו בבור מים בבית המידות הראתה, על פי צורת השבר, כי הנקב נעשה במכוון על ידי הקשה בכלי חד על הצד החיצוני של הסיר (איור 4). סימני השבירה, שאינם סדירים, נראים גם בצד הפנימי של הסיר (איור 6). גודל הנקבים הוא בדרך כלל בין כמה מילימטרים לכסנטימטר אחד. רייך ושוקרון (Reich and Shukron 2021: 680) כתבו שהנקבים נעשו בכלי חד, וגם בן-דב (תשמ"ב: 156) ראה בהם פעולה מכוונת שנעשתה לאחר השימוש בסירים. ברוך ואבני (מידע בעל פה; גרוסברג תשס"ג: 59) שללו את האפשרות שהנקבים בסירי הבישול שהם חשפו ליד שער הורדוס הם תוצאה של בליה טבעית או שבר מקרי.

שהתפוררו בגלל החשיפה לאש. אולם, אם אכן היו פגמי ייצור כאלה היה ניתן לצפות שיימצאו נקבים גם בכלי חרס אחרים, אך, כאמור לעיל, בעיר דוד הם לא נמצאו.

סירי בישול תמימים שננטשו מחוץ לעיר

בכמה מקומות בעיר דוד נמצאו סירי בישול תמימים שננטשו מחוץ לחומות העיר ובמשך הזמן כוסו בפסולת. בשטח A1 של חפירות שילה סמוך לקצה הדרומי של עיר דוד (איור 1, מס' 5), נמצא מספר רב של סירי בישול תמימים מהמאה הא' לספירה (שילה תשמ"ד: ה, איור De Groot, Cohen and Ariel: 1992: 15–17, ;1:6 .(ph. 27

בשטח A של חפירות רייך ושוקרון, החל מכ"200 מ' מדרום לגיחון ודרומה (איור 1, מס' 6), נמצאו כ"30 סירי בישול תמימים שהונחו בשלוש שכבות זו על גבי זו עם פער זמנים ביניהן, מסוף המאה הב' לפנה"ס ועד המאה הא' לספירה, בצד המזרחי של החומה מימי הבית הראשון, שעברה למרגלות המדרון של עיר דוד (קיר 10) (איור 7). בתוכם נמצאו עצמות של בעלי חיים ודגים ושברים של קעריות חרס ששימשו כמכסים מאולתרים לסירים (רייך ושוקרון תשנ"ז; רייך תשע"ב: 83–84; Reich and Shukron 2021: 112–113, 679–680).

בשטח J, כ"120 מ' מדרום לגיחון (איור 1, מס' 7), נמצאו כמה סירי בישול תמימים שנשענו על קיר החומה מימי הבית הראשון (קיר 501) ועל קיר סמוך (502), או שהונחו על הסלע שבבסיס הקירות בעת שהקירות היו גלויים (רייך תשע"ב: 84; Reich and Shukron 2021: 204, 208–209).

בממילא (איור 1, מס' 8) נמצאו שרידי תנורים וסירי בישול תמימים מימי הבית השני "פזורים פה ושם" על פני השטח. החופרים קישרו את הממצא הזה לתופעת סירי הבישול הנטושים בעיר דוד (רייך תשע"ב: 84, 174; תשע"ה: 213; סירי, שוקרון ורייך תשע"א; Reich and Shukron 2021: 679). אולם, סביר יותר שפיזורם של הסירים בקרבת התנורים מעיד שהם קשורים לבישול שנעשה בתנורים אלה והם אינם סירים שננטשו במקום שבו נמצאו. בכך ממצא זה שונה ממצא הסירים הנטושים בעיר דוד.

שברים של סירי בישול במזבלה של ירושלים

המדרון המזרחי של העיר שיוורד לנחל קדרון שימש במאה הא' לספירה למטמנת האשפה של העיר. לפי רייך ושוקרון (Reich and Shukron 2021: 685) וגדות (תשע"ז; תשפ"ב; Gadot 2022), הייתה זו מערכת עירונית מסודרת של פינוי אשפה ביתית מכל העיר, שפעלה במשך עשרות שנים, והייתה ייחודית לירושלים (עבאדי תשפ"ד: 263–264). גדות ראה בשמירת הטהרה את המניע העיקרי לתופעת הפינוי המסודר של אשפה

איור 4. סיר בישול מבית המידות שברובע היהודי, מהמאה הא' לספירה, ובו שני נקבים. שימו לב לצורת השבירה ולסימני הפיח המעטים (באדיבות משלחת החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי, צילום: אשר גרוסברג)

איור 5. סיר בישול משטח M ברובע היהודי מסוף המאה הא' לפנה"ס, שימו לב לפיח הרב בתחתית הסיר (באדיבות משלחת החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי, צילום: אשר גרוסברג)

איור 7. סירי בישול שננטשו בעיר דוד בשטח A של חפירות רייך ושוקרון, ליד חומת העיר מימי בית ראשון, מבט למערב (באדיבות משלחת חפירות ר' רייך וא' שוקרון בעיר דוד, צילום ולדימיר נייחין, Reich and Shukron 2021: 121, fig. 4.31)

שזרמו בתעלת הניקוז (סירי, שוקרון ורייך תשע"א). יחס דומה נמצא גם בהשוואה לשיעור של 9.5% של סירי בישול שנמצא בבתי מגורים שנחפרו בעיר העליונה, בשטח E, שכבה 3, שזמנם מעט קדום יותר – המחצית השנייה של המאה הא' לפנה"ס ותחילת המאה הא' לספירה (רייך ובר-עוז תשס"ז: טבלה 2; Bar-Oz et al. 2007, table 2; Reich and Shukron 2021: 687, table 48.3). אולם, גבע (תשפ"ד) הסתייג מההשוואה לממצא סירי הבישול בשטח E מכיוון שהתפלגות הכלים שם התבססה על מבחר הכלים שפורסם בדו"ח ולא על ספירה מדויקת של כלל הממצא, ולכן לדעתו בהשוואה זאת יש כדי להטעות.

שברי סירי בישול רבים נמצאו גם במורדות המזרחיים של הר הבית (איור 1, מס' 12). שכיחותם בתעלה שנחפרה בגן הפרנציסקני היא כ-50%, ושכיחותם בעפר שפונה בשנת 1999 מהר הבית סמוך לחזית הצפונית של אורוות שלמה, שלדעת ברקאי ודבירה (תשע"ב) מקורו בהר הבית ולא במילויים שהובאו אליו מבחוץ, היא כ-32%–34% (כ-32% עפ"י ברקאי ודבירה תשע"ב: 72; כ-34% עפ"י דבירה, זיגדון ושילוב תשע"ב: 78). לדעת דה גרוט וגבע (תשע"ו), מקור העפר הוא מהשפכים שממזרח להר הבית.

בדוחות על ממצא השברים של סירי הבישול באשפת העיר לא דווח על שברים עם נקבים, למעט בשטח D3 של חפירות גדות, שם דווח על חורים קטנים שנוקבו ליד השפיות של הכלים השונים ובהם סירי בישול, שלדעת החופרים הם סימנים לתיקון (Machline 2022: 62).

סירי בישול מנוקבים שנמצאו מחוץ לירושלים בחפירות רמלה (דרום) מהתקופה ההלניסטית המאוחרת (ימי החשמונאים) נמצאו סירי בישול מנוקבים בחלקם

איור 6. הצד הפנימי של נקב בסיר בישול מבית המידות שבכרובע היהודי מהמאה הא' לספירה. שימו לב לצורת השבירה (באדיבות משלחת החפירות הארכאולוגיות בכרובע היהודי, צילום: אשר גרוסברג)

מהעיר, ואילו רייך ובר-עוז (תשע"ז: 93; Bar-Oz et al. 2007: 9) הסבירו בנימוק זה רק את ריבוי כלי החרס באשפה, שאותם לא היה ניתן לטהר. לעומתם, עבאדי (תשפ"ד) ראה את מטמנת האשפה כהטמנה של אשפה "מקודשת" – שרידי מזון שנותר מסעודות פולחניות של בשר קורבנות.¹

סירי בישול הם הכלי הנפוץ ביותר באשפת העיר.² בשטח A1 של חפירות שילה, בקצה הדרומי של עיר דוד (איור 1, מס' 5), נמצאו שברים של כ-2,600 סירי בישול מהמאה הא' לספירה (שילה תשמ"ד: ה, ולוח 1:6; De Groot, Cohen and Ariel 1992: 15–17; ph. 27). בשטח L של חפירות רייך ושוקרון, כ-150 מ' מצפון לגיחון (איור 1, מס' 9), הגיעה שכיחותם של סירי הבישול מתקופה זאת לכ-31% (Reich and Shukron 2021: 687, table 48.3), ובשטח D3 של חפירות גדות, כ-180 מ' מדרום לגיחון (איור 1, מס' 10), הייתה שכיחותם כ-25% (גדות תשע"ז: 156, 158; Machline 2022: 61, table 3.6). שכיחותם במילוי סמוך לשער ציון, בחפירות גיבסון (איור 1, מס' 11), היא כ-53% (דבירה, זיגדון ושילוב תשע"ב: 78).

שכיחות סירי הבישול בשטחים L ו-D3 היא פי שניים וחצי עד שלושה משיעורם בעפר שהיה על גבי הרחוב המדרוג שבעמק הטירופיון (9.4%), שמקורו בבתי המגורים הסמוכים שנהרסו או התמוטטו, ובעפר שנמצא בתעלה שמתחת לרחוב (11.5%), שהגיע לשם עם המים

תוכו כל אשר בתוכו יטמא ואתו תשברו" (ויקרא יא: לג), ובמקורות חז"ל: "אותו תשברו" מלמד שאין לו טהרה אלא שבירתו" (ספרא, שמיני, פרשה ז, יג, מהדורת וייס נד ע"ב-ע"ג; משנה, כלים ב, א; תוספתא, כלים, בבא קמא ז, יד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 578).

על קדמותה של ההלכה הדורשת שבירה של כלי חרס שנטמא ניתן ללמוד מאזכורה במגילת המקדש, מהמאה הב' לפנה"ס (ג, 17-19, ידין תשל"ז, ב: 158): "ויכול כלי חרש ישברו כי טמאים המה ולוא יטהרו עוד עד לעולם". אולם, לפי הלכת חז"ל, אין צורך בשבירה מוחלטת של הכלי אלא די בהוצאתו משימוש על ידי ניקובו. המשנה (כלים ג, א-ב) מפרטת את שיעור הנקב שנדרש כדי לטהר את הכלי מטומאתו, בהתאם לגודל הכלי וייעודו: "ככונס משקה" לנוזלים, "כמוציא זית" (שזית יכול לצאת דרכו) לכלי שמחזיקים בו מאכל או שמבשלים בו עם נוזלים, ושיעורים גדולים יותר לכלים גדולים. גודל נקב בשיעור של "כמוציא זית", שנדרש לטיהור סיר בישול, נאמד ב-15-20 מ"מ (כסלו ושמחוני תשפ"ב: 32).⁴

שבירי כלי חרס יכולים להיטמא אם הם יכולים להכיל כמות קטנה של נוזלים, שנקבעה בהתאם לגודלו של הכלי, והם יכולים לעמוד ללא תמיכה. שבר כזה של כלי טמא נותר טמא. ל"קדרה", שהיא סיר בישול, נקבעה כמות של "רביעית הלוג", שהיא פחות מ-100 סמ"ק (ספרא, שמיני, פרשה ז, ג, מהדורת וייס, נג ע"ג-ע"ד; משנה, כלים ב, ב, ופרק ד; תוספתא, כלים בבא קמא ב, ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 570). לכן, נקב בדופן סיר הבישול, שחלקו התחתון יכול להכיל נוזלים בכמות שלעיל, יטהר רק את החלק שמעל הנקב בעוד שחלקו התחתון יישאר טמא, כפי שנאמר בתוספתא (כלים, בבא מציעא ז, ג, מהדורות צוקרמנדל, עמ' 586) לגבי נקבים שמטהרים נאדות יין ושמן: "[...] במה דברים אמורים מלמטה, אבל מן הצד טמאים מפני שהן מקבלין מן הנקב ולמטה".⁵ לכן, כדי לטהר את סיר הבישול צריך מקומו של הנקב להיות בתחתית הסיר.

הלכת חז"ל שלעיל מופיעה בספרות התנאית שנכתבה כ-150 שנה לאחר חורבן הבית השני. נשאלת לכן השאלה האם הלכה זאת הייתה תקפה גם בזמן הבית של כלים ואדם במגילת המקדש שונים מהלכת חז"ל (ידין תשל"ז, א: 255). ההדגשה במגילת המקדש: "ולוא יטהרו עוד עד לעולם" יכולה לכן להעיד על פולמוס, שמכוון כנגד הלכת חז"ל, כמו ההדגשה ברישא של המשפט: "ויכול כלי חרש" (ידין תשל"ז, ב: 158). לפי הבנה אחת, המגילה יצאה נגד הלכת חז"ל ששבירת כלי חרס מטהרת אותו (נעם תש"ע: 105). אולם, ניתן גם להבין שהמגילה יצאה נגד הלכת חז"ל שהקלה ואפשרה טהרה של כלי חרס על ידי ניקובו והוצאתו משימוש

העליון (Tal and Taxel 2008: 37-38). בקיולה נמצאו בתוך גל אבנים כ-10 סירי בישול שלמים משלהי התקופה ההלניסטית, שברופנותיהם נקדחו חורים על מנת להוציאם מכלל שימוש (אבישר ושבו תשנ"ח: 76, איור 104). סירי בישול מנוקבים נמצאו גם בחורבת עקד (Tal and Taxel 2008: 38; fig. 3.5 [3]) ובחורבת אל מקטיר, שמצפון לירושלים (Peterson and Stripling: 2017: 72*).

סירים מנוקבים וגם קערות וקנקנים מנוקבים מהמאות הג' והב' לפנה"ס נמצאו במרשה ההלניסטית (Stern and Noam 2015). בדרך כלל נמצא נקב אחד בסיר אך נמצאו גם סירים שבהם נוקבו שני חורים ויותר. החורים נוקבו במקומות שונים: בצדדים, בכסיס ומתחת לידית האחזיה. אין אחידות גם בצורת הנקבים ובקוטרם, שנע בין כמה מילימטרים לסנטימטרים אחדים. בממצא ובהשוואתו עם ממצא סירי הבישול המנוקבים בירושלים דנו בהרחבה שטרן ונעם (Stern and Noam 2015), והצביעו על השוני בין הממצא במרשה לזה שבירושלים. רק 1.3% מהכלים במרשה נוקבו, שיעורם של סירי הבישול בכלים המנוקבים הוא 5% והיתר היו קערות, צלחות, כדים, פכיות וכלי אחסון, שרובם שימשו למזון יבש. השוני קיים גם במקום הנקבים ובגודלם וגם בזהותם של המתיישבים, שלא היו יהודים. הממצא והמתיישבים שונים אפוא מאלה שבירושלים. במאמרם הועלו שאלות עקרוניות הנוגעות להלכת חז"ל בימי בית שני וגם שאלות על הממצא בירושלים, ואלה יידונו להלן.

סירי בישול מוטמנים שנמצאו מחוץ לירושלים
בקומראן נמצאו פכים וסירי בישול עם עצמות צאן ובקר, שכוסו בקערות או בצלחות והוטמנו בקרקע כשפיהם כלפי מטה, בתוך האתר ומחוץ לו (Magen and Peleg 2006: 94). בשונה מהם, סירי הבישול שנטשו בעיר דוד נמצאו עומדים ופיהם כלפי מעלה ובכך אין הם דומים לממצא בקומראן, שלו מקבילות במקומות שונים, וההסברים שניתנו לו קשורים להטמנה של שרידי סעודות פולחניות וקורבנות (Magness 2016; 2021; Ekroth 2016: 142-155; עבאדי תשפ"ד).

לממצא סירי הבישול המנוקבים והנטושים הוצעו הסברים שונים הקשורים להלכות טומאה וטהרה ואכילת בשר קורבנות. כדי לבחון אותם ולהציע הסבר חלופי מובא תחילה דיון במקורות הכתובים.

ב. המקורות הכתובים³

טהרת כלי חרס
כלי חרס אינם ניתנים להיטהר כשאר הכלים ויש לשוברם, כפי שנאמר במקרא: "וכל כלי חרש אשר יפל מהם אל

כבר לא היה ראוי לייעודו המקורי, אבל הוא עדיין נחשב כלי, מכיוון שהיה ניתן לעשות בו שימושים אחרים, כמו להניח בו מזון יבש, ולכן חלה עליו מצוות השבירה של כלי חרס. כאשר הנקב היה גדול מ"שורש קטן" הוא כבר לא נחשב כלי ולא היה ניתן לקיים בו את מצוות השבירה (רמב"ם, הלכות מעשה הקורבנות ח, כא). כשנעשה נקב בגודל זה "חסכו" בעלי הסירים את הטורה להגיע לעזרה ולשבור שם את הכלי.

ההלכה בדבר גודלו של הנקב שיש לעשות בכלי חרס שבישלו בו קורבן "חטאת" כדי שלא יהיה צריך לשבור בעזרה שונה מההלכה לגבי גודל הנקב שנדרש כדי לטהר כלי חרס שנטמא, והוא קטן יותר. אין זו ההלכה היחידה הנוגעת לכלי שבישלו בו בשר קורבנות ששונה מההלכות של כלי שנטמא או שבישלו בו איסור. שונה גם ההלכה הנוגעת לכלים שצלו בהם בשר קורבנות מזו המתייחסת לכלים כאלה שנקנו מגוי. בעוד שהראשונים מוכשרים בהגעלה (משנה, זבחים יא, ז) הכלים שנקנו מגוי נדרשו לליבון באש (משנה, עבודה זרה ה, יב). ההסבר שניתן לכך בתלמוד הבבלי (עבודה זרה עו ע"א) הוא שהכלים שצלו בהם בשר קורבנות בלעו בשר היתר.⁷ כפי שיוסבר להלן הממצא הארכאולוגי מעיד שיש שוני גם במקומו של הנקב בכלי חרס שבישלו בו בשר קורבנות – הוא יכול היה להיעשות גם בדופן הכלי ולא רק בתחתיתו.

סירי חרס שבישלו בהם קורבנות שנאכלו בירושלים ("קודשים קלים")

בהתייחסות לסירים אלה ישנן שתי דעות בפרשנות המקורות. האחת סוברת שיש לשוברם כפי שיש לשבור סיר שבישלו בו קורבן חטאת, ואילו לפי הדעה השנייה אין צורך בשבירתם אלא בניקויים כמו סיר מתכת. הדעה הראשונה היא דעת רש"י (בפירושו לוויקרא ו: כא, ובפירושו לבבלי, חגיגה כו ע"א, ד"ה "שאיין עושין כבשונות"; וראו גם זבחים צג ע"ב, בפירושו למשנה, ד"ה "זה חומר") וראשונים נוספים, וכך משתמע מהתוספתא (זבחים י, יב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 495), שנאמר בה בהקשר ל"קודשים קלים": "כלי חרס אין טעונין אלא שבירה [...] היכן שוברו? בפנים. יצא לחוץ נכנס ושוברו בפנים" (חסדי דוד תשנ"ד: תתנח). השבירה "בפנים" היא בתוך ירושלים – בתחום המקודש של העיר, שבו היה מותר לאכול את בשר הקורבנות.

התחום המקודש של ירושלים הוא השטח שהוקף בחומה בימי הבית הראשון, כאשר היו כל התנאים הנדרשים לקידוש תוספת לעיר (משנה, שבועות ב, ב; תוספתא, סנהדרין ג, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418). תחום זה כולל את תחומי "החומה הראשונה" של ימי הבית השני, שמהלכה חופף בדרך כלל את מהלך חומת העיר בימי הבית הראשון, וגם המדרון המזרחי של עיר דוד עד החומה מימי הבית הראשון שעברה למרגלותיו

המקורי. מכל מקום, גם לפי ההבנה השנייה, לפי הלכת חז"ל בימי בית שני, ללא ניקוב של כלי חרס בשיעור ובמיקום הנדרשים, רק שבירה מוחלטת של כלי חרס שנטמא יכולה לטהר אותו – כמשמעות הציווי המקראי.

שבירת סירי חרס שבישלו בהם קורבן "חטאת", שנאכל על ידי הכוהנים בעזרה

המצווה לשבור כלי חרס שבישלו בו בשר קורבנות נאמרה בתורה בהקשר לקורבן "חטאת", שנאכל בעזרה (חצר המקדש) על ידי הכוהנים: "וכלי חרש אשר תבשל בו ישבר, ואם בכלי נחשת בַּשְּׁלָה וּמִרְק וּשְׁטָף בְּמַיִם" (ויקרא ו: כא). מקום השבירה הוא "במקום קדוש" – בעזרה (ספרא, צו, פרק ו, ז, מהדורת וייס, לב ע"ג; משנה, זבחים יא, ד). הלכה זו מתייחסת גם לקורבנות אחרים שנאכלו על ידי הכוהנים בעזרה, שמכונים כולם "קודשי קודשים" (משנה, זבחים ה, ג ה).

בשונה מהלכת חז"ל בנוגע לכלי שנטמא, שניתן לטהרו על ידי הוצאתו משימוש על ידי ניקובו, בנוגע לכלי חרס שבישלו בו קורבנות דורשת ההלכה שבירה מוחלטת של הכלי. רק בדיעבד, כפי שיבואר להלן, ניקוב הכלי נחשב כשבירה אך פעולה זאת אינה נחשבת כקיום מצוות השבירה של הכלי.

לפי התרגום למקרא (ויקרא ו: כא) המיוחס ליונתן בן עוזיאל, שבירת כלי חרס שבישלו בו קורבנות נעשתה כדי שלא יבשלו בו חולין. לעומת זאת, על פי סוגיית הבבלי (עבודה זרה עו ע"א) אסור לבשל בכלי גם בשר קורבנות, והסיבה לשבירתו היא כדי שלא לבוא לאיסור אכילת "נותר" – אכילה של בשר הקורבן לאחר הזמן המותר באכילתו, כתוצאה מפליטה של שאריות הבישול, שנבלעו בכלי, בעת הבישול החוזר. כך הסביר גם רש"י בפירושו למקרא (ויקרא ו: כא) ובפירושו לתלמוד (יומא כא ע"א, ד"ה "שברי כלי חרס" ובעוד מקומות).

סירי חרס שבישלו בהם קורבנות שנאכלו בעזרה ("קודשי קודשים") והוצאו מחוץ לה

סיר חרס שבישלו בו בשר קורבנות בעזרה והוצא מחוץ לה היה צריך להחזירו לעזרה ולשוברו שם. אבל אם נטמא הסיר אסור היה להכניסו לעזרה אלא צריך היה לנוקבו ואז היה ניתן להכניסו לעזרה ולקיים שם את מצוות שבירתו (ספרא, צו, פרק ו, ח, מהדורת וייס, לב ע"ד; משנה, זבחים יא, ה). גודל הנקב שנדרש לשם כך הוא כ"שורש קטן" – ששורש יכול לצאת דרכו (בבלי, זבחים צה ע"א. לפי כ"י מינכן הנקב היה צריך להיות "כמוציא משקה", שהוא קטן מ"שורש קטן"). שיעור זה גדול מהשיעור "ככונס משקה" וקטן מהשיעור "כמוציא זית" (בבלי, שבת צה ע"ב), שנדרש כדי לטהר סיר בישול, והוא נאמד בכ"1 מ"מ (כסלו ושמוני תשפ"ב: 36). נקב זה אפשר את הכנסת הכלי לעזרה, מכיוון שהוא

ולגודלו של הנקב שנדרש לטהרת כלי חרס. הלכות אלה דורשות נקב בתחתית הכלי, שגודלו נקבע בהתאם לגודל הכלי וייעודו. בסיר בישול גודלו "כמוציא זית" (15-20 מ"מ).

כפי שנאמר לעיל, גם אם נקבל את הטענה שהלכת חז"ל הנוגעת לגודל הנקב שמטהר כלי חרס לא נהגה בימי הבית השני, הרי שהייתה קיימת אז ההלכה הדורשת שבירה מוחלטת של הכלי, ואילו סירים אלה לא נשברו. כלומר, הם לא היו טמאים או שלא התכוונו לטהרם.

ב. אם טיהרו את הסירים מטומאה מדוע זרקו אותם לבורות המים?

ג. היה ניתן לצפות למגוון של סימני פיה שמעידים על שימוש ממושך בחלק מהסירים, אך נמצאו סימני פיה מעטים ואלה מעידים על שימוש קצר וחד-פעמי.

בנוסף, ראוי לציין שלא הייתה חובה לטהר כלים טמאים. גם הטמאים היו צריכים לאכול וההלכה לא אסרה לאכול חולין בטומאה, לטמא חולין או לגעת בטומאה מכל סוג למעט חיוב הטוהרה בשלושת הרגלים (ספרא, שמיני, פרק ד ח-ט, מהדורת וייס, מט ע"א; ספרי זוטא דברים יד: ח, מהדורת כהנא, עמ' 198-199; בבלי, ראש השנה טז ע"ב).

רייך ושוקרון (Reich and Shukron 2021: 680-) העריכו שהסירים שנמצאו בבורות המים בעיר העליונה היו מעין גניזה של הסירים בשל שאריות המזון שנשארו בצד הפנימי של הסירים שבישלו בהם את "מתנות כהונה" שניתנו לכוהנים שגרו שם ונאכלו גם על ידי בני משפחתם, שהייתה להם קדושה. את הסירים הנטושים שנמצאו מחוץ לעיר הם ייחסו לעולי הרגל שבישלו בהם מאכלים של מעשר שני או את קורבן הפסח. הם לא הביאו מקורות לביסוס הסברם. לגבי הסברם לסירים שנמצאו מחוץ לעיר, יש להעיר כי את קורבן הפסח צלו ואסור היה לבשלו (שמות יב: ט; משנה, פסחים ז, א; זבחים ה, ח), והוא נאכל בתוך חומות העיר (משנה, זבחים ה, ח). גם מעשר שני נאכל בתוך העיר (ספרי זוטא, במדבר ה, ב, מהדורת הורוביץ, עמ' 228; משנה, כלים א, ח).

הסבר כללי שניתן לאחרונה (Lieberman, Monnickendam-Givon and Dan-Goor 2023), ללא ביסוס על מקורות, קישר את ממצא סירי הבישול לסוגיהם עם אכילה של בשר קורבנות ומעשר שני, שהיה צריך להיעשות בתוך העיר, ועם צריכת המזון של עולי רגל ומבקרים במשך כל השנה. את הסירים התמימים שנמצאו בבורות המים הם ראו כחלק מתרבות של צריכה והשלכה של עודפים לאחר השימוש, ופינוי של פסולת ביתית.

(גרוסברג תשנ"ט; תשס"ד-ב; תשס"ח; תשע"ג). בתוספתא (שם) נמסר על "עמי הארץ", שאכלו קורבנות גם מחוץ לתחום המקודש של העיר.

הדעה השנייה היא דעת הרמב"ם (בביאור המשנה, זבחים יא, ז, ובהלכות מעשה הקורבנות ח, יד), שלפיה סירים אלה נדרשו רק ל"מריקה ושטיפה", ולדעת חכמים: "מריקה פחמין ושטיפה בצונן" (בנוסחאות אחרות ובמקבילות גם המריקה בצונן). כלומר, ניקוי פנימי יסודי ("מריקה") ושטיפה חיצונית, כמו סיר מתכת שבישלו בו בשר חטאת (משנה, זבחים יא, ז). אומנם, מכיוון שכלי חרס אינו פולט את הבלוע בו, מסתבר שלאחר הניקוי נאסר לבשל בסיר (חזון איש תשנ"א-א: פז ע"ב [קמא, לז, י]; קאפח תשנ"א: תצג-תצד).

כמה דעות נאמרו במקורות התנאיים בנוגע למועד הניקוי הסופי של כלי מתכת שבישלו בו את בשר הקורבן (ספרא, צו, פרק ז, ב, מהדורת וייס, לב ע"ד; משנה, זבחים יא, ז; תוספתא, זבחים י, יג-יד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 495), ומהן ניתן ללמוד על מועד השבירה של סיר חרס לפי הדעה הראשונה לעיל. לדעות אלה השלכה על כמות סירי הבישול שנשברו.

דעת חכמים: "עד זמן אכילה" ובגרסאות אחרות "כל זמן אכילה". לפי הרמב"ם (בביאור המשנה ובהלכות מעשה הקורבנות ח, יד), הכוונה לסיום האכילה שלאחר רצף של בישולים, כפי אחת הדעות בספרא, שמתייחסת לכלי חרס: "מבשל ושונה ומשליש ובאחרונה שוברו". לפי דעות אחרות, השבירה נעשית בתום הזמן המותר באכילת הקורבן. לעומת זאת, לפי רבי טרפון, ברגלים השבירה תיעשה רק לאחר החג: "בישל בו תחילת הרגל מבשל בו כל הרגל", ורבי נתן, בתוספתא, הבהיר שהלכה זאת היא רק ב"קודשים קלים". ההסבר שניתן לכך בתלמוד הבבלי (זבחים צו ע"א) הוא שהבישול של כל יום פולט את מה שנבלע בכלי ולכן לא נוצר איסור "נותר". אומנם, יש סוברים שהסבר זה אינו תקף לסירי חרס.

לאור המקורות שלעיל ניתן להציג הסבר לסירים המנוקבים, התמימים והנטושים.

ג. הסבר הממצא

ההסברים שהוצעו בעבר

ההסבר שהוצע לראשונה על ידי אביגד (תש"מ: 119) לתופעת הסירים המנוקבים קישר את הממצא להלכות טומאה וטהרה ולפיו נעשו הנקבים כדי לטהר את הסירים מטומאתם. הוא לא ביסס את השערתו על מקורות. חזרו על הסבר זה גם ברוך ואבני (תשס"ב: 97). הסבר זה אינו יכול להתקבל מכמה סיבות:

א. הממצא של הנקבים בדופן הסירים, שלרוב הם קטנים מס"מ, אינו תואם את ההלכות הנוגעות למקומו

שמעשה השבירה לא ייראה כקיום מצוות השבירה שלא במקומה – מחוץ לעזרה.

היו סירים שנזרקו לאשפה הביתית והיו סירים שנזרקו לבורות מים ולמקוואות שלא היו פעילים, שאליהם נזרקו גם כלים אחרים מסוגים שונים שיצאו משימוש, ורבים מהם נשברו. אולם, היו שלא רצו לזרוק את הסירים לאשפה רגילה או לבורות עם חפצים אחרים, אולי מתוך יחס מיוחד אליהם לאחר שבישלו בהם בשר קורבנות, ולכן הם השליכו אותם לבורות מים שנבחרו לשם כך ולא היו ריקים. לא כל הסירים נשברו בנפילתם לבורות בגלל המים והטין שהיו בהם. לאחר התאידות המים הסירים שקעו בטין, ומעיד על כך הטין שבו נמצאו הסירים והטין שנערס עליהם, וכך הם נמצאו שלמים בקרקעית הבורות (רייך תשע"ה: 213; Reich and Shukron 2021: 680).

האפשרות שבסירים אלה בישלו "קודשים קלים" נראית קלושה מכיוון שאם כך היה, לא מובן מדוע טרחו לנקב אותם ולאחר מכן זרקו אותם במקום לשוברם ולהשליך את שבריהם.

הסירים שנמצאו ליד שער הורדוס

שני הסברים ייתכנו הן לסירים המנוקבים והן לשברי הסירים המנוקבים:

האחד – בסירים אלה בישלו הכוהנים "קודשי קודשים" במקדש והם הוצאו לעיר, וכפי שהוסבר לעיל הסירים נוקבו ונחשבו שבורים. חלקם ניזוק ונשבר וחלקם נשמר כדי להשתמש בהם לשימושים שאינם בישול.

השני – בסירים אלה בישלו "קודשים קלים". לפי הדעה הראשונה שהוזכרה לעיל (דעת רש"י), הסירים היו צריכים להישבר. אולם, במקום לשוברם ניקבו אותם בנקב גדול מ"שורש קטן" ובכך הם נחשבו שבורים והיה ניתן להשתמש בהם לשימושים שאינם בישול, למעט חלקם שייכתן שניזוק ונשבר. מנגד, אם לפי ההלכה שהייתה נהוגה אז לא היה צריך לשבור כלי חרס שבישלו בהם "קודשים קלים" (כדעת הרמב"ם), הם נוקבו רק כדי למנוע בישול עתיד, אך חלקם ניזוק ונשבר. אולם, מקום הנקבים בדופן הסירים לא מנע לחלוטין את הבישול בהם. ייתכן אפוא שממצא זה תומך בדעה הראשונה, שדרשה את שבירתם של הסירים והנקבים נעשו במקום השבירה המוחלטת.

שער הורדוס נמצא מצפון ל"חומה הראשונה" של ימי הבית השני ומקום זה היה אפוא מחוץ לתחום המקודש של ירושלים, שבו היה מותר לאכול את בשר הקורבנות. ממצא סירי הבישול המנוקבים תואם את שנאמר בתוספתא (סנהדרין ג, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418) על "עמי הארץ" שאכלו קורבנות גם מחוץ לתחומי העיר המקודשים (גרוסברג תשס"ג; תשס"ד-א).

ההסבר המוצע

במאמרים קודמים (גרוסברג תשס"ג; תשס"ד-א) הצעתי הסבר, שלפיו בסירים המנוקבים בישלו בשר קורבנות שנאכלו בירושלים והם שוברו או נוקבו בהתאם להלכת חז"ל שדרשה את שבירתם. ההסבר התבסס על שני ממצאים: א. החורים הקטנים שנוקבו בסירים, שמקומם וממדיהם אינם מבטלים כלי מטומאתו; ב. סימני פיה מעטים שהעידו על בישול חד-פעמי. ההסתמכות על הלכת חז"ל הנזכרת ניתנה כבר על ידי בן-דב (תשמ"ב: 157), אלא שהוא לא נימק את הסברו על בסיס המקורות.⁸

ההסבר שלעיל העלה כמה שאלות (Stern and Noam 2015: 348; Geva 2021: 15; Reich and Shukron 2021: 680): א. מדוע טרחו לנקב את סירי הבישול במקום לשוברם, כפי שדרשה ההלכה המקראית והתנאית? ב. מדוע הסירים המנוקבים ואף סירים תמימים הושלכו לבורות המים ולא לאשפה? ג. מדוע מחוץ לעיר נמצאו רק סירים תמימים שננטשו ולא סירים שנוקבו? ד. מה ההסבר לממצא הסירים המנוקבים מחוץ לירושלים?

להלן מוצע הסבר מורחב, שיינתן מענה גם לשאלות אלה. בהסבר נתייחס לשני אירועים של בישול בשר קורבנות. האחד – בישול בעזרה (חצר המקדש) של בשר קורבנות על ידי כוהנים, שנאכל שם רק על ידם ("קודשי קודשים"). השני – בישול בירושלים של קורבנות שנאכלו בעיר על ידי כוהנים ושאינם כוהנים ("קודשים קלים").

1.ג סירי הבישול המנוקבים

חוסר האחידות במקום הנקבים נובע מכך שלא הייתה הנחיה הלכתית למקומם בכלי. המגוון בצורת הנקבים ובגודלם מושפע מחומר הגלם – חרס, שממנו עשויים הסירים, שלא אפשר נקיבת חור מדויק וסימטרי.

הסירים שנמצאו בבורות מים

בסירים אלה, ככל הנראה, בישלו הכוהנים בעזרה את בשר הקורבנות. הסירים לא שוברו שם אלא הוצאו לירושלים ונטמאו שם. כדי לאפשר את החזרתם למקדש ולקיים את מצוות שבירתם שם היה צריך לנקבם בשיעור של "שורש קטן" – כ-1 מ"מ. אולם, קשה עד בלתי אפשרי לנקב בכלי חרס חור בגודל קטן ומדויק וכתוצאה מכך נוצרו נקבים גדולים יותר. כמצב זה הסירים כבר לא נחשבו כלים שלמים שחייבים בשבירה ולכן לא היה צריך להחזירם לעזרה ולשוברם שם. קיימת גם האפשרות שהסירים לא נטמאו והנקבים נעשו במכוון בגודל זה כדי לפטור את הסירים מחובת השבירה בעזרה. את הסירים ניקבו ולא שברו במכוון במקומם, אולי כדי

רצו לקחת את הסירים לביתם, אולי בגלל המגבלה על הבישול בהם והחשש משבירתם בטלטולי הדרך, ובחרו להשאירם. אבל, בגלל היחס המיוחד לסירים האלה הודות לשימושם הקודם, עולי הרגל לא רצו להשליכם לאשפה ובחרו להניחם מחוץ לעיר, ליד החומה מימי הבית הראשון.

לפי הדעה שלא היה צריך לשבור את הסירים (דעת הרמב"ם), עולי הרגל יכלו לקחת אותם לביתם. אולם, ייתכן שבגלל המגבלה על הבישול בהם והחשש משבירתם בטלטולי הדרך הם בחרו להשאירם. אבל, מתוך יחס מיוחד לסירים הם בחרו שלא לזרוקם לאשפה אלא להשאירם ליד חומת העיר.

3.ג השברים המרוכים של סירי בישול באשפת העיר

השיעור הגבוה של שברי סירי בישול במזבלה של העיר הוסבר במספר הרב של עולי הרגל (רייך תשע"ב: 174; תשע"ה; רייך ובר-עוז תשס"ז; סידי, שוקרון ורייך תשע"א; עבאדי תשפ"ד; Reich; Bar-Oz et al. 2007; and Shukron 2021: 681, 685–686). לכך יש להוסיף את קורבנות החובה והנדבה שהובאו במהלך השנה ונאכלו בירושלים. עדות לביקוש הרב לסירי בישול נמצאת במשנה ובממצא הארכאולוגי. בגלל הביקוש הרב לסירים שהיו צריכים להיעשות בטהרה נאמנו הקדרים בתחום שבין מודיעין לירושלים לומר שהסירים נעשו בטהרה (משנה, חגיגה ג, ה). באתר בנייני האומה שבמערב ירושלים נמצא בית יוצר תעשייתי עם מקוואות טהרה, שבסוף ימי בית שני התמחה בעיקר בייצור כלי בישול וקנקנים (לוי ובארי תשע"ח), ונתן מענה לצורך הרב בסירי בישול (Abadi 2023).

לפי הדעה שיש לשבור סירים שבישלו בהם "קודשים קלים" (דעת רש"י), הסירים שוברו לאחר השימוש ורוכם הושלך לאשפה. לפי הדעה שלא היה צריך לשוברם (דעת הרמב"ם), נראה שמגבלת הבישול בהם והחשש משבירתם בדרך תרמו להשלכתם לאשפה לאחר השימוש.

מקורם של חלק משברי סירי בישול שנמצאו במדרון שממזרח להר הבית יכול להיות שכונת המגורים שהייתה ממזרח לשער הרחמים ולפנים מחומת העיר (עליה ראו שוקרון ורייך תש"ס). אולם, לאור ממדיה הקטנים של השכונה וכמותם הגדולה של השברים, הסמיכות להר הבית וגם השכיחות הנמוכה של נרות (1.9%), שמאפיינים בתי מגורים, בהשוואה לכ-14% בשטח L של חפירות רייך ושוקרון וכ-13% בעיר העליונה, בשטח E, שכבה 3 (Reich and Shukron 2021: 687, table 48.3) – ניתן לשער שמקור עיקרי של השברים הוא הסירים שהכהונים בישלו בהם בשר קורבנות בעזרה (חצר המקדש) (דבירה,

הסירים שנמצאו באשפת העיר ומחוץ לירושלים
ייתכן שהחורים הקטנים ליד שפתי סירי הבישול בשברים שנמצאו בחפירות גדות באשפת העיר, אינם סימנים לתיקון, כפי ששיערו החופרים, אלא נקבים של סירים שבישלו בהם בשר קורבנות.

בסירים המנוקבים שנמצאו מחוץ לירושלים לא מן הנמנע שעולי הרגל בישלו "קודשים קלים" והם נלקחו על ידם לביתם לשימוש שאינו בישול. ניקובם נעשה במקום לשוברם, לפי הדעה שדרשה זאת (דעת רש"י), ולדעה השנייה – כדי למנוע בישול עתידי. באותה מידה ניתן לומר שבסירים אלה בישלו כוהנים בעזרה את בשר "קודשי הקודשים" והם הוצאו לעיר, וכפי שהוסבר לעיל, הסירים נוקבו, נחשבו שבורים ונלקחו על ידם לביתם. כמו כן, ניתן לשער שהסיר שנמצא בקבר בכתף הינום נלקח לשם באופן אקראי, ככל סיר אחר, וללא קשר לשימוש הקודם.

2.ג סירי הבישול התמימים

הסירים שנמצאו בבורות מים

בסירים אלה, ככל הנראה, בישלו "קודשים קלים", ולפי הדעה הראשונה לעיל (דעת רש"י), היה צריך לשוברם. היו סירים שנזרקו לאשפה הביתית והיו סירים שנזרקו לבורות מים ולמקוואות שלא היו פעילים, ורבים מהם נשברו. אולם, מסתבר שהיו שהעדיפו, אולי בגלל היחס המיוחד לסירים שבושל בהם בשר קורבנות, להשליך אותם לבורות מים שנבחרו לכך והכילו מים, וחלקם נותרו שלם בגלל המים והטיין שהיו בבורות, כפי שהוסבר לעיל. לפי הדעה השנייה לעיל (דעת הרמב"ם), לא היה צריך לשוברם אך ייתכן שזרקו אותם לבורות המים בגלל האיסור לבשל בהם, ואם היו אלה עולי רגל סיבה נוספת לזריקתם הייתה שמא יישברו בטלטולי הדרך.

הסירים שננטשו ליד חומת העיר

בסירים אלה, ככל הנראה, בישלו עולי רגל שהתאכסנו מחוץ לעיר בשר קורבנות. על מחנות אוהלים של עולי רגל, שאחד מהם היה מדרום לעיר, ליד ההיפודרום, כתב יוסף בן-מתתיהו בהקשר למהומות שפרצו בירושלים לאחר מות הורדוס (4 לפנה"ס) (קדמוניות היהודים יז, ט ג, 217; יז, ב, 255; מלחמות היהודים ב, ג א, 44). ייתכן שמקומות אלה שימשו חניונים קבועים של עולי הרגל ולא רק באירוע זה.

בין שבישלו בסירים אלה בתוך העיר והם הוצאו מתוכה ובין שבישלו בהם מחוץ לעיר, לפי הדעה שהיה צריך לשבור את הסירים (דעת רש"י), היה צריך לעשות זאת בתוך העיר. ייתכן שעולי הרגל לא רצו להיכנס לתוך העיר לשבירת הסירים אך הם גם לא רצו לשוברם במקום שאינו ראוי לכך – מחוץ לעיר. מסתבר שהם גם לא

עד בלתי אפשרי לנקב בכלי חרס חור קטן ומדויק, והנקבים שנעשו היו גדולים יותר ולכן הסירים נחשבו שבורים ולא היה צריך להחזירם לעזרה ולשבורם שם. קיימת גם האפשרות שהסירים לא נטמאו והנקבים נעשו במכוון כדי לפטור את הסירים מחובת השבירה בעזרה. את הסירים לא שברו במקומם, אולי כדי שלא ייראה שניתן לקיים את מצוות השבירה גם מחוץ למקדש. היו סירים שנזרקו לאשפה הביתית או לבורות מים ולמקוואות שלא היו פעילים, שאליהם זרקו גם כלים אחרים שיצאו משימוש. אולם, היו שלא רצו לזרוק את הסירים למקומות אלה, אולי מתוך יחס מיוחד אליהם אחרי שבושל בהם בשר קורבנות, ולכן השליכו אותם לבורות שהכילו מים. חלק מהסירים נשבר וחלקם לא נשבר הודות למים ולטיף שהיו בבורות.

הסירים המנוקבים ושברי הסירים המנוקבים שנמצאו ליד שער הורדוס יכולים להיות סירים שבהם בישלו הכהנים בשר קורבנות במקדש. הסירים הוצאו לעיר ונוקבו שם בנקב גדול מ"שורש קטן", ולכן נחשבו שבורים. חלקם ניזוק ונשבר וחלקם נשמר לצורך שימושים שאינם בישול. ייתכן גם שבסירים אלה בישלו "קודשים קלים" אף שהמקום נמצא מחוץ לשטח המקודש של העיר, כפי שהעידה התוספתא על "עמי הארץ" שעשו זאת. לפי הדעה שדרשה את שבירתם (דעת רש"י), ניקובם נחשב שבירה והם נשמרו לשימושים אחרים אך חלקם ניזוק ונשבר. לפי הדעה השנייה, לא היה צריך לשוברם (דעת הרמב"ם), וניקובם נועד רק למנוע את הבישול בהם, אך חלקם ניזוק ונשבר. מקום הנקבים, שהוא במקרים רבים בחלק העליון של הסיר, לא מנע לגמרי את הבישול בהם, וייתכן שממצא זה תומך בדעה הראשונה שדרשה את שבירתם. שני ההסברים שלעיל אפשריים גם לגבי הסירים המנוקבים שנמצאו מחוץ לירושלים. סירים אלה נלקחו על ידי עולי הרגל לביתם לשימוש שאינו בישול. בסירים התמימים שנמצאו בבורות המים ניתן לשער שבישלו קורבנות שנאכלו בירושלים והם הושלכו לבורות כדי לשוברם – זאת לפי הדעה הסוברת כך (דעת רש"י), ואילו לפי הדעה שלא דרשה את שבירתם (דעת הרמב"ם) – בגלל האיסור לבשל בהם. חלק מהסירים נשבר וחלק לא נשבר בגלל המים והטיף שהיו בבורות. נראה שזריקתם לבורות המים ולא לאשפה נעשתה מתוך יחס מיוחד לסירים אלה.

בסירים התמימים שננטשו ליד החומה מימי הבית הראשון, ככל הנראה בישלו עולי רגל, שהתאכסנו מחוץ לעיר, בשר קורבנות. לפי הדעה שהיה צריך לשבור את הסירים, היה צריך לעשות זאת בתוך העיר ולכן הם לא נשברו מחוץ לעיר. הסירים לא נלקחו על ידי עולי הרגל לביתם מכיוון שהיה אסור לבשל בהם, והם ננטשו ליד חומת העיר בגלל היחס המיוחד אליהם הודות לשימושם הקודם. איסור הבישול בסירים יכול להסביר את נטישת

זיגרון ושילוב תשע"ב: 78, 92), כפי ששיער גם עבאדי (תשפ"ד). סירים אלה היו צריכים להישבר בשטח העזרה ועל כך תמה אביי: "וכי עושין אשפתות בעזרה?" (בבלי, זבחים צו ע"א). ייתכן אפוא שהשברים הוצאו והושלכו לנחל קדרון, כפי שהציע הרב ישראל אריאל (תשע"ט). כפי שנזכר לעיל, נמצא שיעור גבוה של שברי סירי בישול גם בעפר שפונה מהחזית הצפונית של אורוות שלמה, שמקורו, לפי חוקריו, בהר הבית. גם אם נקבל את ההסתהיגות של דה גרוט וגבע (תשע"ו) שמקור העפר הוא השפכים במדרון שממזרח להר הבית, אפשר להניח בסבירות גבוהה שמקור חלק משברי הסירים הוא הר הבית. לכן שברים אלה יכולים להיות של סירים שהכהנים בישלו בהם בשר קורבנות בעזרה.

ד. סיכום

בתחומי העיר של ימי הבית השני נמצאו שברים של סירי בישול רבים וגם סירים תמימים שחלקם נוקבו בנקב זעיר בדופןם, ומהם שהושלכו למקוואות ולבורות המים, שחלקם היו פעילים. מחוץ לעיר נמצאו סירי בישול תמימים שננטשו ליד החומה מימי הבית הראשון, ובאשפת העיר נמצא ריכוז גבוה במיוחד של שברים של סירי בישול.

ממצא הנקבים בסירים – מקומם בדפנות וגודלם שלרוב קטן מס"מ – אינו תואם את דרישות הלכת חז"ל בנוגע לטוהרת כלי חרס, ולכן לא ניתן לקבל את ההסברים שקישרו את הממצא להלכות טומאה וטהרה. ההסבר המוצע לממצא קשור להלכות חז"ל הנוגעות לסירים שבישלו בהם בשר קורבנות.

על פי מקורות חז"ל, את סירי החרס שבהם בישלו הכהנים בעזרה (חצר המקדש) את בשר הקורבנות שנאכל על ידם ("קודשי קודשים") היה צריך לשבור בעזרה. כאשר סירים אלה הוצאו מהעזרה והובאו לירושלים היה צריך להחזירם לעזרה ולשוברם שם. אולם, אם הסירים נטמאו אסור היה להחזירם לעזרה אלא אם נוקבו בנקב ששיעורו "כשורש קטן" (כ"מ"מ). כאשר הנקב היה גדול יותר הסירים נחשבו שבורים ולא היה צריך להביאם לעזרה לשבירה, אך היה אסור לבשל בהם.

את הסירים שבישלו בהם קורבנות שנאכלו בירושלים ("קודשים קלים"), לפי דעה אחת (דעת רש"י) היו צריכים לשבור בתוך העיר, ואילו לפי דעה אחרת (דעת הרמב"ם) היה צריך רק לרוחצם היטב אך היה אסור לבשל בהם.

הסירים המנוקבים שנמצאו בבורות המים הם, ככל הנראה, סירים שבהם בישלו הכהנים "קודשי קודשים" בעזרה. הסירים הוצאו מהעזרה, הובאו לירושלים ונטמאו שם. כדי שיהיה ניתן להחזירם לעזרה לצורך שבירתם היה צריך לנקבם בנקב ששיעורו "כשורש קטן". קשה

ברגלים ובמהלך השנה. ממצא שבירי סירי החרס באשפה שנמצאה בקרבת הר הבית יכול להיות קשור לאכילת בשר הקורבנות על ידי הכוהנים במקדש. את הסירים שברו במקדש ופינו את שבריהם למדרון היורד לנחל קדרון.

הסירים גם לפי הדעה הסוברת שלא היה צריך לשוברם אך היה אסור לבשל בהם. השיעור הגבוה במיוחד של שבירי סירי בישול באשפת העיר קשור לריבוי עולי הרגל ולאכילת הקורבנות על ידם ועל ידי תושבי ירושלים, הכוהנים ומביאי קורבנות,

הערות

- 1 ראו אצל עבאדי (תשפ"ד) הפניות להטמנה של אשפה ממקור פולחני במקומות שונים בתקופה ההלניסטית והרומית והתייחסות לייחודיותה של ירושלים גם בנושא זה. להפניות לדיון בנושא של אשפת עיר ופינויה בעת העתיקה ראו גדות תשע"ז; Gadot 2022.
- 2 לנתונים על ריכוז של כלי בישול באתרים מהתקופה הרומית הקדומה מחוץ לארץ-ישראל ראו Lieberman, Monnickendam- Givon and Dan-Goor 2023: 109. שיעורם נמוך מזה שנמצא בירושלים.
- 3 תודתי לרב עזריה אריאל על כמה פרטים שהובהרו על ידו בנושאים ההלכתיים הנידונים להלן. להרחבות ראו אריאל ולנדאו תשע"א, ב, מערכות רמג, רמד, רמח, רנב-רנד.
- 4 קוטר זני היות המקומיים הנפוצים ביותר אינו גדול מ-20 מ"מ; של זית סורי: 13-18 מ"מ; ושל נאבאלי 19-20 מ"מ (גור תש"ח: 7-6).
- 5 ראו גם ביאור הגר"א למשנה, כלים ג, א; חזון איש תשנ"א-ב: לד ע"א, כב, ו.
- 6 הדיון בנוגע לשאלת תקפותן של הלכות חז"ל שנזכרות במקורות התנאיים ומתייחסות לימי הבית השני, בין שנאמרו בשם חכמים מימי הבית ובין שלא, חורג ממסגרת הדיון של מאמר זה. לסיכום קצר של הדעות בנושא זה ראו גרוסברג תש"פ: 28-29. דיון זה אינו משפיע על המסקנות לגבי סירי הבישול הנידונים במאמר זה, כפי שיובהר להלן.
- 7 להרחבה ראו גרוסברג תשס"ג: 64; תשס"ד-א: 507.
- 8 לדבריו הכוהנים קבעו את ההלכה של שבירת כלי חרס לאחר בישול של בשר קורבנות כדי להבטיח את המונופול שלהם על ייצור כלי חרס הקשורים למקדש. כשנוצר מחסור בכלי חרס למטרות שונות, כמו לשתילים, הם קבעו שגם ניקוב הסירים עונה לדרישה זאת.
- 9 יש לציין שגם בשטח D3 שחפר גדות שכיחות ממצא הנרות נמוכה – 4% (גדות תשע"ז: 156; Machline 2022: 61, table 3.6).

רשימת מקורות

- אביגד, נ' תש"מ העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
- אבישר, מ' ושבו, א' תשנ"ח קולָה, חדשות ארכיאולוגיות קח: 74-76.
- אריאל, י' תשע"ט האתר הארכיאולוגי בנחל קדרון: אשפה – או בית הדשן? מקור ראשון, ט' בטבת תשע"ט (17.12.2018).
- אריאל, ע' ולנדאו, ב' (עור') תשע"א שערי היכל: מסכת זבחים א-ב, ירושלים.
- בן-דב, מ' תשמ"ב חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים.
- ברוך, י' ואבני, ג' תשס"ב חפירות ממזרח לשער הורדוס (שער הפרחים), קדמוניות 122: 96-101.
- תשס"א עדויות ארכיאולוגיות לשכונת ביזתא בימי בית שני, חידושים בחקר ירושלים 1: 52-63.
- ברקאי, ג' ורבירה י"ש תשע"ב מפעל סינון העפר מהר הבית: דו"ח מקדמי שלישי, מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 7: 47-95.
- גבע, ה' תשפ"ד Ronny Reich and Eli Shukrun, *Excavations in the City of David, Jerusalem (1995-2010)*, Jerusalem 2021, קדמוניות 166: 55-57.
- גדות, י' תשפ"ב טהור ולא טהור: מטמנת האשפה מהתקופה הרומית הקדומה וערוץ נחל קדרון, מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 17: 44-58.
- תשע"ז עירוניות יהודית תחת שלטון רומא: הקדשתו של הקדרון לפינוי האשפה העירונית במאה הא' לסה"נ, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה י: 149-165.

- גור, א' תש"ח זני הזית בארץ-ישראל, תל אביב.
- גרוסברג, א' תשע"ג גבולות ירושלים, בא' שטינברג, ש' רקובסקי וא' גרוסברג (עור'), אוצר ירושלים והמקדש, ירושלים, עמ' 65-97.
- תשס"ח המדרון המזרחי של עיר דוד בימי הבית השני ותחומי החומה השנייה במקורות חז"ל: 'התחנתונה' ו'העליונה', מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 3: 71-95.
- תשס"ד-ב התחום המקודש של ירושלים, במ' גרינברג, א' ריבלין, א' דסברג, י' רוזן וי' שביב (עור'), מפירות הכרם, כרם ביבנה, עמ' 453-471.
- תשס"ד-א סירי בישול מנוקבים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בירושלים, תחומין כד: 505-516.
- תשס"ג סירי הבישול המנוקבים מירושלים ומנהגיהם של "חברים" ו"עמי הארץ", חידושים בחקר ירושלים ח: 59-71.
- תשנ"ט תחומיה המקודשים של ירושלים, תחומין יט: 469-487.
- דבירה (צויג), י"ש, זיגרון, ג' ושילוב, ל' תשע"ב מצבורי אשפה מימי הבית הראשון והשני במורדות המזרחיים של הר הבית, חידושים בחקר ירושלים יז: 63-106.
- דה גרוט, א' וגבע, ה' תשע"ו ואף על פי כן – עיר דוד איננה בהר הבית, חידושים בחקר ירושלים כא: 7-24.
- דן-גור, ש' וצ' חנוכי, י' 2020 ירושלים, רחוב מעלות עיר דוד, חדשות ארכיאולוגיות 132.
- hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25690&mag_id=128
- חזון איש תשנ"א-ב ש' גריינימן (מלקט), א"י קרליץ, ספר חזון איש טהרות: והוא מהדורא חדשה של כל הספרים על סדר טהרות (שתוקנו רובם לפי הכת"י), בצירוף הוספות על סדר טהרות מספרי חזון איש שונים, ובהוצאה זו נוספו תשלום הליקוטים להל' מקואות ולוח התיקונים, בני ברק.
- תשנ"א-א ש' גריינימן (מלקט), א"י קרליץ, ספר חזון איש קדשים: והוא זבחים, מנחות, קמא, קדשים ספר שני (והם מס' הוריות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה) ובסופו ליקוטים בעניני קדשים שנדפסו אחרי הופעת חזון איש לסדר קדשים, ועתה נתוספו הערות לפי סדר הדפים, המפוררים בספרי חזון איש, בני ברק.
- חסדי דוד תשנ"ד ספר חסדי דוד סדר קדשים ב מאת האי תנא
- תוספאה הנשר הגדול בוצינא קדישא רבינו דוד פארוו זצ"ל נדפס מחדש עם התוספתא הוגה מחדש בתוספת הערות מראי מקומות ופיסוק ומפתחות שנדפסו בכרך ט, כרך שביעי: ערכין, תמורה, מעילה, כריתות, קרבנות (זבחים), ירושלים.
- ידין, י' (מהדיר) תשל"ז מגילת המקדש א-ג, ירושלים.
- כסלו, מ' ושמוחוני, א' תשפ"ב מוציא זית ושורש קטן, גריס וגריס הקילקי – שחזור שיעורי שטח הלכתיים, בדר 36: 31-41.
- לוי, ד' ובארי, ר' תשע"ח בתי היוצר בבנייני האומה כראי לשינויים היסטוריים ותרבותיים בירושלים במאות הב' לפסה"נ-הב' לסה"נ, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יא: 124-143.
- נעם, ר' תש"ע מקומראן למהפכה התנאית: היבטים בתפיסת הטומאה, ירושלים.
- סדי, נ', שוקרון, א' ורייך, ר' תשע"א קרמיקה משלהי ימי הבית השני מן הרחוב המדורג שבעמק הטירופויון ומתעלת הניקוז שמתחתיו – מחקר משווה, חידושים בחקר ירושלים טז: 224-230.
- עבאדי, ע"י תשפ"ד עצמות האשפה מנחל קדרון כעדות לאירועי העלייה לרגל לירושלים, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה טז: 259-280.
- קאפח, י' תשנ"א רבנו משה בן מימון: ספר משנה תורה יוצא לאור פעם ראשונה על-פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף, הגיה לקט ופירוש יוסף בכה"ר דוד קאפח, יב: ספר עבודה, א, קרית אונו.
- רייך, ר' תשע"ה על תפרושתם של סירי בישול בעיר ירושלים בשלהי ימי הבית השני, חידושים בחקר ירושלים כ: 211-217.
- תשע"ב לחפור את עיר דוד: המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים, ירושלים.
- רייך, ר' ובר-עוז, ג' תשס"ז המזבלה העירונית של ירושלים בימי הבית השני: מחקר כמותי, חידושים בחקר ירושלים יב: 83-98.
- רייך, ר' ושוקרון, א' תשנ"ז ירושלים, עיר דוד, חדשות ארכיאולוגיות קו: 139.

- 2014 Stratigraphy and Architecture of Areas J, in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. VI: *Areas J,N,Z and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 1–82.
- Lieberman, T., Monnickendam-Givon, B. and Dan-Goor, S.
2023 Lots of Pots: Cooking-Pot Deposits in Early Roman Jerusalem, *Atiqot* 112: 93–115.
- Machline, H.
2022 The Pottery, in Y. Gadot (ed.), *The Landfill of Early Roman Jerusalem: The 2013–2014 Excavations in Area D3* (AJP 2), University Park PA, Tel Aviv and Jerusalem, pp. 37–67.
- Magen, Y. and Peleg, Y.
2006 Back to Qumran: The Ten Years of Excavation and Research, 1993–2004, in K. Galor, J.B. Humbert and J. Zangenberg (eds.), *Qumran: The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates, Proceedings of a Conference Held at Brown University, November 17–19 2002* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 57), Leiden, pp. 54–113.
- Magness, J.
2021 *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids.
2016 Were Sacrifices Offered at Qumran? The Animal Bone Deposits Reconsidered, *JAJ* 7.1: 5–34.
- Peterson, S. and Stripling, S.
2017 Kh. el-Maqatir: A Fortified Settlement of the Late Second Temple Period on the Benjamin Plateau, *In the Highland's Depth* 7: 61*–91*.
- Reich, R. and Shukron, E.
2021 *Excavations in the City of David, Jerusalem (1995–2010): Areas A, D, F, H, and L., Final Report* (AJP 1), University Park PA and Jerusalem.
- Rosenthal-Heginbottom, R.
2023 The Late Hellenistic and Early Roman Pottery from Areas F-2, P and P-2, in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. IX: *Small*
- שוקרון, א' ורייך, ר'
תש"ס האזור שממזרח להר הבית בירושלים בתקופת הבית השני, הרומית והביזנטית לאור הפירות 1998–1995, *חידושים בחקר ירושלים* ה': 113–116.
- שילה, י'
תשמ"ד *חפירות עיר דוד א' 1982–1978: דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם 19)*, ירושלים.
- Abadi, O.
2023 Jewish Pilgrimage, Temple Sacrifices and 'Disposable' Cooking Pots, *Atiqot* 113: 45–57.
- Bar-Oz, G., Bouchnik, R., Weiss, E., Weissbrod, L., Bar-Yosef, M., Daniella, E. and Reich, R.
2007 "Holy Garbage": A Quantitative Study of the City-Dump of Early Roman Jerusalem, *Levant* 39: 1–12.
- De Groot, A., Cohen, D. and Ariel, D.T.
1992 Area A1: Stratigraphic Report, in A. De Groot and D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh (City of David Excavations Final Report)*, Vol. III: *Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 33), Jerusalem, pp. 1–29.
- Ekroth, G.
2016 A View from the Greek Side: Interpretations of Animal Bones as Evidence for Sacrifice and Ritual Consumption, *JAJ* 7.1: 35–50.
- Gadot, Y.
2022 Committing the Kidron's Western Slopes to Garbage Disposal: Jewish Urbanism under Roman Hegemony, in Y. Gadot (ed.), *The Landfill of Early Roman Jerusalem: The 2013–2014 Excavations in Area D3* (AJP 2), University Park PA, Tel Aviv and Jerusalem, pp. 287–300.
- Geva, H.
2021 Stratigraphy and Architecture of Areas F-2, P and P-2, The Palatial Mansion, in H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, Vol. VIII: *Architecture and Stratigraphy: The Palatial Mansion (Areas F-2, P and P-2)*, Final Report, Jerusalem, pp. 1–197.

- Tal, O. and Taxel, I.
2008 The Persian, Late Hellenistic and Early Roman Periods, in O. Tal and I. Taxel (eds.), *Ramle (South): An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods* (Salvage Excavation Reports 5), Tel Aviv, pp. 33–39.
- Finds: The Palatial Mansion (Areas F-2, P and P-2) and Other Studies, Final Report*, Jerusalem, pp. 28–153.
- Stern, I. and Noam, V.
2015 Holy Vessels of Maresha, *Aram* 27, 1&2 (*Trade Routes & Seafaring in the Ancient Near East: The Idumeans and the Nabateans*), pp. 343–364.

COOKING POTS THAT WERE PUNCTURED,
ABANDONED OR BROKEN IN JERUSALEM
IN THE LATE SECOND TEMPLE PERIOD

ASHER GROSSBERG

(pp. 148–162)

Sherds of many cooking pots as well as intact cooking pots, some with a tiny hole in their side, dated to the late Second Temple period, have been found in Jerusalem. The size of the perforations and their location in the pots does not conform to halachic regulations for purifying pottery. The practice is explained in relation to the use of these vessels for cooking sacrificial meat. Halakhic regulations prohibit subsequent cooking in pottery vessels in which sacrificial meat was cooked and demand that they be broken. Pots that were pierced were also regarded as broken. The fate of such vessels varied. Some were discarded. Among the pierced ones, some were set aside for other uses. Some of the intact pots were thrown into cisterns. Some pilgrims abandoned intact pots next to the First-Temple-period city wall and some took the pierced pots home.

STEPPED POOLS FROM THE ROMAN AND
BYZANTINE PERIODS IN THE INSULA
NORTH OF THE FORUM IN LOWER
SEPPHORIS

ZEEV WEISS

(pp. 163–175)

Over 50 stepped pools (ritual baths, *miqwa'ot*) were discovered in Sepphoris, most of which were integral parts of private houses. This article discusses a group of 5–6 *miqwa'ot* uncovered in the insula north of the forum in the lower city of Sepphoris. These are particularly small installations (2–3.5 m³), constructed as stepped pools with their lower sections partially hewn into the bedrock beneath floor level—with the exception of one, which was built entirely over earlier remains. Dated to the late second or early third through fourth centuries CE, and possibly later, these *miqwa'ot* offer insights into the lifestyle, customs, and degree of observance of purity laws among the Jews of Sepphoris over a longer period than has been suggested by some scholars.

A SYNAGOGUE OF THE SECOND TEMPLE
PERIOD AT KHIRBAT UMM EL-'UMDAN
AND ITS INTERIOR DECORATION

SHLOMIT WEKSLER-BDOLAH, SILVIA ROZENBERG
AND YOTAM ASSCHER

(pp. 176–189)

Three stages of development were identified in a structure uncovered in Kh. Umm el-'Umdan—a village of the Second Temple period (Modi'in): Early Hellenistic, Late Hellenistic (Hasmonean), and Early Roman (Herodian). The Hasmonean and the Herodian halls (rectangular, broad structures, with raised benches, a sunken floor and two rows of columns in the later hall) were identified as synagogues—a proof of the existence of synagogues in rural settlements in Judea during the Second Temple period, from the Hasmonean period, onwards. Wall-painting fragments discovered inside the Hasmonean and Herodian halls attest that both were decorated. As similar fragments have been found in other Second-Temple-period synagogues, it can be argued that a rich interior wall decoration was a characteristic element of affluent synagogues during the Second Temple period.

POTTERY FINDS FROM JUDAH, EDMON, AND
ASSYRIA IN THE ARABIAN PENINSULA AS
EVIDENCE FOR ARABIAN TRADE IN THE
EIGHTH–SEVENTH CENTURIES BCE

LILY SINGER-AVITZ

(pp. 190–203)

One of the major trade routes in the ancient Near East was the Arabian incense trade, which throughout history played a central role in linking distant and diverse cultures. During the eighth–seventh centuries BCE, archaeological finds in Judah indicate contact with this long-distance trade. While previous research has focused on identifying evidence for this trade within Judah, this article takes the opposite approach. It surveys Late Iron Age finds from settlements in the Arabian Peninsula that originated in the material cultures of Judah, Edom, and Assyria.